

A tanárrá válás indikátorai az 1945 előtti Magyarországon

Bevezető

A képzési struktúrák sokat elárulnak az adott szakma, szakterület társadalmi presztízséről. Így van ez a pedagógusszakmákkal is. A második világháború előtt teljesen eltérő tanulmányi utakon jutottak végzettséghez a közoktatás szellemi munkásai. Tanítási szintek szerint változott a megszerzett „diploma” minősége: az elemi iskolai tanítók érettségi nélküli középfokú végzettséggel rendelkeztek, a polgári iskolai (később felső tagozatos) tanárok 1928 után már többnyire főiskolai diplomával, a középiskolai tanárok (a testnevelőket, rajztanárokat, énektanárokat, hitoktatókat leszámítva) 1883 után csak tudományegyetemi képesítéssel voltak alkalmazhatók. A távolság a három nagy szakmai csoport között a tanítóképzés főiskolai szintre emelésével (1958) sem csökkent, de a bolognai rendszerben végbement egységesítő törekvésektől sem várható egyik napról a másikra változás. A műveltségi szint és a hozzákapcsolt képzési tartalmak divergenciája elégséges ahhoz, hogy nagyon is eltérő szociokulturális háttérű csoportok számára tünjön vonzóknak és elérhetőnek egyik vagy másik tanulmányi út, amit nemcsak a pedagógusszakmák rekrutációs jellemzőiben mutathatunk ki (l. *Ferge, 1972; Nagy M., 1997; Varga, 2007, 2009, valamint a Jelentés a magyar közoktatásról és a Frissdiplomások* című kiadványok pedagógusokról szóló fejezeteit), hanem tetten érhető azokban a habitus- vagy attitűdbeli különbségekben is, amelyekről e kötetben pl. Veroszta vagy Sági számolnak be.

Jelen tanulmányban a legmagasabb presztízsű pedagógusszakmáról, a középiskolai tanári karrierről lesz szó, de most nem egy történet-szociológiai leírást szeretnénk adni, mivel ezt máshol már megtettük (vö. *Biró és Nagy P. T., 2012; Bíró, 2014a*), hanem elsősorban azoknak az indikátoroknak a hatását vizsgálánk, amelyek befolyásolhatták a tanárrá válás esélyeit az 1945 előtti Magyarországon.

Tanári életútelelemzés történeti adattárakon

A tanulmányban bemutatott elemzések alapját két történeti adattár adja, melyek az elmúlt évtizedben több, párhuzamosan zajló kutatás eredményeként jöttek létre, részben

---

► *Educatio* 2015/1. *Biró Zsuzsanna Hanna: A tanárrá válás indikátorai az 1945 előtti Magyarországon*, 13–29. pp.

európai, részben hazai forrásokra támaszkodva.¹ Ezek az ún. „prozopografikus”, vagyis teljes körű, személysoros adattárak intézményenként tartalmazzák a dualizmus idején és a két világháború között diplomát szerzett személyek anyakönyvi és/vagy diplomakönyvi adatait. A középiskolai tanári karrier szempontjából a tudományegyetemek bölcsészettudományi, illetve (ahol elkülönült) matematikai és természettudományi karain tanári végzettséget szerettek jelentették azt az alapnépességet, akik közül – mint majd látni fogjuk – korszakonként eltérő mértékben kerültek ki gyakorló tanárok.

A felsőoktatás tömegesedéséről 1945 előtt még nem nagyon beszélhetünk, ugyanakkor a nők helyzetét alapvetően megváltoztatta az az 1895-ös rendelet,² amelynek köszönhetően a nők érettségijhez juthattak, és egyes felsőfokú intézményekben, mint pl. a bölcsészkar, a természettudományi kar vagy az orvosi kar (számos főiskola mellett) továbbtanulásra is jogosította őket. Ennek komoly hatása volt a hallgatói létszámokra is, különösen a bölcsészkarokon szembevetve a nők tömeges beáramlása, ami az 1930-as években átmenetileg egyenlőségi helyzetet hozott létre a nemek között, azaz szinte azonos számban szereztek nők és férfiak középiskolai tanári diplomát.

1. táblázat Bölcsészdiplomás adattár – a magyar tudományegyetemen humán- és/vagy reálszakokon végzettek súlyozott* száma 1873 és 1945 között

	Férfi	Nő	Mind
Budapest 1920 előtt	5088	518	5606
Kolozsvár	1934	98	2032
Budapest 1919 után	3519	2618	6137
Debrecen	723	363	1086
Szeged	592	421	1013
Pécs	294	229	523
Mind	12150	4247	16397

* A kolozsvári egyetemen minden beiratkozót tartalmaz az adatbázis; a pesti bölcsészek körében 1919 előtt és után is vannak adathiányaink (iratpusztulás miatt). Így e két egyetemenél súlyokkal alakítottuk ki az eredetihez közeli esetszámokat.

A diplomás adattárak alkalmasak arra, hogy az egyetemi képzésből kilépők társadalmi összetételének változásait nyomon követhessük. Minket azonban nem a diplomás népesség számbeli alakulása, hanem a diplomázottak elhelyezkedési esélye érdekel.

¹ Karády Viktor és Nagy Péter Tibor vezetésével lényegében minden diplomás szakmai csoportra rendelkezünk személysoros adattárakkal. A legfontosabb kutatások az utóbbi évtizedből: 1. *Az egyetemet végzett értelmiségi elit rekrutációja, képzése és európai kapcsolathálója a huszadik században, különös tekintettel a foglalkozási, nem, regionális, felekezeti és nemzetiségi egyenlőtlenségekre* (2004–2006, NKFP) 2. *Az iskolázottság térszerkezete a két világháború közötti Magyarországon* (2005–2007, OTKA); 3. *A magyar orvostársadalom szociológiája a régi rendszer végén (1920–1944)* (2006–2008, OTKA); 4. *Jogi, bölcsész és teológus diplomások Magyarországon (1867–1919)* (2008–2009, OTKA); 5. *Középiskolai tanárok Magyarországon 1900–1950* (2008–2010, OTKA); 6. *Culturally Composite Elites, Regime Changes and Social Crises in Multi-Ethnic and Multi-Confessional Eastern Europe (The Carpathian Basin and the Baltics in Comparison 1900–1950)* (2009–2011, European Research Council).

² 1895/72038. és 1895/72039. sz. VKM rendelet „a nőknek középiskolai tanári vizsgálatra bocsátása tárgyában” illetve „leányoknak érettségi vizsgálatra bocsátása, és polgári vagy felsőbb leányiskolából a középiskolába átlépése tárgyában”.

E tekintetben egyelőre csak az érettségít adó középiskolák tanáiról rendelkezünk adattárakkal a hét-nyolc évenként megjelent középiskolai zsebkönyvek alapján. A tisztai cím- és névtárak is fontos forrásaink, de kevésbé informatívak, mivel azokban iskolánként csak alkalmazotti névsorok szerepelnek, míg a középiskolai zsebkönyvek a tanárok mellett feltüntetik a születési és felekezeti adatokat, sőt néha még a szaktárgyakat is. Ezek az információk a személyi beazonosítások miatt nélkülözhetetlenek. A két adattár sarokszámait nemi bontásban az 1. és 2. táblázat foglalja össze.

2. táblázat Tanári adattár – a középiskolai zsebkönyvekben szereplő tanárok száma mintaévenként

	Összes tanár			Tudományegyetemi diplomával tanár*		
	Férfi	Nő	Mind	Férfi	Nő	Mind
1894	2870	130	3000	773	1	774
1906	4145	359	4504	2082	18	2100
1916**	4508	532	5040	2416	66	2482
1922	3012	401	3413	1799	144	1943
1928	2498	466	2964	1679	203	1882
1936	2532	717	3249	1626	334	1960
1942	3738	1235	4973	2000	543	2543

* *Valamely magyarországi egyetemen megszerzett végzettség. A nosztrifikált külföldi diplomákról nincs adatunk.*

** *Ebben az évben nem adtak ki zsebkönyvet, így ezek az adatok a tisztai cím- és névtárból származnak.*

A tanári adattár integrálása a diplomás adatbázisba megnyitotta az utat a kollektív életútelemzés felé. A pedagógus karrierpályák társadalmi mintázatainak leírásához olyan adatbázisok kialakításán kell dolgoznunk, amelyek a diplomások demográfiai adatai mellett a tanulmányi út egyes állomásairól (középiskola, egyetem), illetve a szakmai karrier különböző aspektusairól (tanároknál pl. az alkalmazó iskolákról, a betöltött pozíciókról, a szakmai publikációk számáról és jellegéről, az egyesületi tagságokról stb.) is informál minket.

Jelenleg – a tanári alkalmazás tényén túl – a tanárok szociokulturális hátterét és tanulmányi előmenetelét tudjuk tanulmányozni. Az életútadatok többnyire kategoriális változókkal leírhatók, a diplomások alapsokaságát ezen változók mentén csoportosítjuk, arra a kérdésre keresve választ, milyen esélyekkel válhattak az eltérő szocializációs hatásoknak kitett és különböző tanulmányi stratégiát követő diplomások csoportok középiskolai tanárrá. Mivel a függő változónk (tanár lett) bináris, míg a független változóink mind kategoriálisak, bináris logisztikus regresszió elemzést alkalmazunk a legfontosabb indikátorok felkutatására.

A tanárrá válás esélye a frissen végzettek között (keresztábrás elemzés)

Mielőtt megalkotnánk egy statisztikai elemzésen alapuló magyarázó modellt, néhány történeti összefüggést egyszerű keresztábrákkal is érdemes kiemelni.

Az 1928-as országos szellemi munkás felvétel tanúsága szerint a bölcsészdiploma a végzettek 84%-a számára az oktatási szférában adott megélhetést. (3. táblázat) Ez az arányszám nagyjából egybeesik azzal, hányan fejezték be az egyetemi tanulmányaikat tanári képesítéssel, szemben azokkal, akik csak doktori oklevelet szereztek.³

3. táblázat Közszolgálatban dolgozók és szabadfoglalkozásúak a bölcsészdiplomával rendelkezők körében nemek szerint bontva 1928-ban

	Férfi		Nő	
	N =	%	N =	%
Törvényhozás	6	0,2	0	0,0
Közigazgatás	236	6,8	33	4,7
Igazságszolgáltatás	6	0,2	0	0,0
Egyházi szolgálat	56	1,6	40	5,7
Tanügy	2907	83,7	601	85,1
Közegészségügy	51	1,5	5	0,7
Tudományos és egyéb közérdekű társulat	101	2,9	17	2,4
Irodalom és művészet	101	2,9	10	1,4
Egyéb szabadfoglalkozású	10	0,3	0	0,0
Mínd	3474	100	706	100

Forrás: Szellemi munkások felvétele 1928, KSH – 18. táblák.

4. táblázat Középiszkolai tanárok a friss diplomások között nemi bontásban (a kolozsvári bölcsészek nélkül*)

Tanári diplomát szerzett	Férfiak			Nők		
	Diplomás N =	Tanár		Diplomás N =	Tanár	
		N =	%		N =	%
1896-1905 között	864	621	71,9	18	5	27,8
1906-1915 között	1970	758	38,5	259	30	11,6
1912-1921 között	1277	480	37,6	391	79	20,2
1918-1927 között	1001	381	38,1	555	100	18,0
1926-1935 között	1265	362	28,6	1300	152	11,7
1932-1941 között	1584	640	40,4	1381	232	16,8

* A kolozsvári bölcsészeket azért kellett kihagynunk az elemzésből, mert ebben az intézményben nem volt adatunk a végzősökről, a beiratkozottak lesúlyozásával hoztuk létre a diplomások csoportját, de ez itt nem alkalmazható.

³ Az 1883-as középiszkolai törvénytől kezdődően a doktori oklevél önmagában nem jogosított középiszkolai tanári állások betöltésére. A törvényi előírás szerint ehhez tanári szakvizsgát kellett tenni a megfelelő szakmai tárgyak elvégzését követően. Tanárvizsgáló bizottságok, illetve gyakorló iskolák az 1870-es évek elejétől mindkét magyarországi tudományegyetem mellett működtek, a képesítési követelmények intézményi háttere így biztosított volt. A bölcsész- és természettudományi doktori végzettség a tudományos karrier szempontjából volt lényeges, illetve ez volt hagyományosan a tudományegyetemi végzettséggel járó titulus (a jogi vagy orvosi képzéshez hasonló értelemben).

A karrieraspirációk közül tehát a tanárként való elhelyezkedést tekintette a hallgatói népszerűség négyötöde a reális elképzelésnek; a diplomátípusok megoszlása mellett az engedélyezett illetve preferált szakcsoportosítások is egyértelműen mutatják, hogy nem csak az oktatáspolitikai és tanügyigazgatás szereplői, hanem maguk a hallgatók is többnyire a piaci viszonyokat figyelembe vevő döntéseket hoztak.

Mindennek ellenére, a tanárrá válás esélye korszakonként nagyon eltért, a tendencia pedig a 20. század első felében egyértelműen lefelé tart. Ezt a 4. táblázatban a frissen végzettek, vagyis a megfigyelési évek előtti évtizedben diplomázottak körében vizsgálhatjuk. Férfiakra és nőkre külön-külön megadtuk, milyen arányban lettek a frissen diplomázók valamely érettségít adó középiskolában alkalmazott tanárok.

A legjobb elhelyezkedési arányokat a századfordulón mérhetjük, ami – túl a középiskolák számbeli növekedésén, amit pl. a 2. táblázatban a tanárok számának rapid emelkedése jelez – főként azzal magyarázható, hogy még kevés a leányintézet, illetve a női diplomás, és a munkaerőpiac bővüléséhez képest viszonylag kevés a bölcsészkarra végzett tanárjelölt általában is. Azaz: a frissen végzetteknek jut állás bőven. Az összefüggés azonban fordítottan is igaz: a következő évtizedekben az gyengíti majd az alkalmazási valószínűséget, hogy jóval pozitívabb elvárásokat tükröznek a végzési adatok, mint amit a munkaerőpiac ténylegesen visszaigazol. A piac bővülése megáll, egyéb piacok sem nyílnak nagy felvevő kapacitással (a kultúra, tudomány, közigazgatás területén lehetne szó ilyenekről), miközben a század eleji optimizmus még mindig a bölcsészkarra „hajtja” a fiatalokat. A mélypontot az alkalmazásokban a gazdasági világválság idején érjük el (ez a női és férfi frissdiplomás réteg elhelyezkedési esélyeit nagyjából azonos mértékben rontja), majd a területi visszacsatolások következtében kiszélesedő iskolapiac teremt átmenetileg újabb konjunktúrát. Azt is láthatjuk, hogy a nők esetében még az 1910-es évek is átmeneti javulást hoznak a tanári karrierépítésben. Ez elsősorban azzal függ össze, hogy ebben az évtizedben születik meg a rendelet a különböző leányintézetek jogosítványairól és egységes tantervről, és válik önállóvá a leánygimnázium mint érettségít adó középfokú intézmény szemben az egyéb középfokú leányintézetekkel.⁴ Ez az intézményi diverzifikáció a tanári végzettség piaci értékesítését megkönnyítette, illetve az újabb és újabb leányközépiskolák alapítása a piac szélesedéséhez is hozzájárult. Az 1920-as évek végéig mindez a női diplomás tanárok alkalmazásában relatív javulást hozott.

A tanárrá válást befolyásoló tényezők három típusa: piaci szerkezet, szocializáció, tanulmányi döntések

A tanárrá válás esélyeiről a nők és a férfiak vonatkozásában is pontosabb képet nyerhetünk, ha a relevánsnak ítélt független változókat egy logisztikus regresszió elemzés segítségével STEPWISE módszerrel „megversenyeztetjük”, s megnézzük, melyek voltak a korszakban a tanári pályára kerülés erős összefüggései. Itt is minden mintaévnél leszűkítjük az elemzést a frissen végzettekre, az ő esélyeiket hasonlítjuk össze néhány alapvető tényező bevonásával. A kolozsvári egyetemistákat ismét ki kell hagynunk az elemzésből, mivel a kolozsvári egyetemen egyelőre csak a beiratkozási anyagok feldolgozása történt meg, így a tanulmányi stratégiákról mindössze a középiskola vonatkozásában lennének adataink, a szakválasztást és a diploma típusát nem látjuk. (Az adatok pótlása

⁴ 1916/86100. sz. rendelet a leányiskolák egységes szabályozásáról.

folyamatban van, a kolozsvári egyetemmel kapcsolatban a humán bölcsészek és a természettudósok társadalmi háttéréről itt olvasható elemzés: Nagy 2006.)⁵

A tanárrá válásra ható tényezőket három fő csoportra oszthatjuk: 1. strukturális, 2. szocializációs és 3. tanulmányi vagy stratégiai tényezők.

1. A *strukturális tényezők* közé azok a változók kerültek, amelyek az 1945 előtti iskola-piac alapvető szerkezetét jellemzőit adták, ami a *felekezeti és a nemi szeparáció* volt.

A középiskolákat ugyan „csak” 40%-ban működtették egyházi szervezetek, de ezekben az iskolákban a végzett tanárok 50-70%-át találjuk (!), így az érvényesülés szempontjából meghatározó a szerepük. A friss diplomások számára a saját felekezetük által fenntartott iskolák jelentették az elsődleges piacot, ezt követte az állami intézményhálózat, majd további alternatívákat nyújtottak a városi, egyesületi, alapítványi és magánintézmények. Egy speciális alternatívitással is találkozunk, a „felekezeti átjárás” jelenségével, de erről részletesebben csak az izraeliták befogadását érintően lesz szó. /A más felekezetű tanulók befogadásáról l. Karády tanulmányát, (Karády, 2000); az „alternatívitás” oktatástörténeti értelmezéséről Nagy Péter Tiborét, Nagy, 2004./

A nemi szeparáció kérdése nem igényel különösebb magyarázatot. Intézményesült koedukációról a korabeli oktatási rendszerben csak két szinten beszélhetünk: a falusi elemi iskolák és az egyetemi/főiskolai oktatás szintjén. A 10-18 évesek nemek szerinti szeparációja – erkölcsi, egészségügyi, pedagógiai és pszichológiai megfontolásokból – általánosan elfogadott volt. A nemi elkülönítés pozitív hatása a nők elhelyezkedési esélyeire vitathatatlan, hiszen nemcsak a tanulókat, hanem az egész intézményt érintette, így a nők egyetemi tanulmányainak felfutása után már különleges indokok kellett ahhoz, hogy leányiskolákban férfiakat alkalmazzanak. Az más kérdés, hogy „különleges indoknak” az teljesen megfelelt, ha pl. a gazdasági válság miatt pangó piacon a férfiak rászorultak a leányiskolai állások megpályázására. Ebben az esetben a férfiak alkalmazása felülírhatta a nemi szeparáció elvét. Az, hogy a nők szisztematikusan gyengébb eredményeket mutattak az elhelyezkedésnél (ld. a 4. táblázatban), azonban nem a férfi jelentkezők előnyben részesítésével függött össze, hanem azzal, hogy a tanulási kedv és a diplomázás mértéke női oldalon messze meghaladta a leányiskolai piac bővülésének ütemét.

2. A *szocializációs tényezők* közül – egyelőre – a családi szocializációval tudunk foglalkozni, amit az apák adataiból vezetünk le, tekintettel arra, hogy erről rendelkezünk megfelelő mennyiségű és minőségű információval (bár ez is csak a két világháború közötti időszakra érvényes). (A másik nagy téma a középiskola szerepének vizsgálata lenne a későbbi szakmaválasztásra, de ehhez először még integrálni kell a diplomás adatbázisba az érettségizettek adatait is)⁶. A karrierpálya szempontjából elsősorban a különböző érdemjegyek és az ezzel összefüggő társadalmi egyenlőtlenségek lehetnek relevánsak, amiről

⁵ Több szempontból is szerencsésebb a dualizmus korában a budapesti végzetekre szűkíteni az elemzést. 1920 előtt és után két, egymástól méretében és bizonyos strukturális jellemzőiben eltérő iskolapiaccal van dolgunk, melyeket nehezen tudnánk összevetni. A regionálisan felosztott képzési rendszerből fakadóan, ahol a kolozsvári egyetemről rekrutálódott az erdélyi, a kelet-felvidéki, a kárpátaljai és a szász települések tanári népsége, míg többnyire Budapestről kerültek ki a trianoni Magyarország, a nyugati Felvidék és a Vajdaság tanárai; a Trianon előtti és utáni pesti adattárak jobban megfeleltethetőek egymásnak, vagy legalábbis egyfajta történeti kontinuitást könnyebben elfogadhatunk.

⁶ A középiskolák végzettjeiről 2009–2011 között készült adatfelvétel iskolai értesítőkből és beiratkozási anyakönyvekből. 1850-től 1918-ig minden évben, 1918-tól 1950-ig mintaévekben vettük fel a nyolcadikos évfolyamok adatait. Ezt a 330 ezer fős adattárat a mostani elemzésben azonban nem használtam fel. A kutatásról bővebben itt lehet tájékozódni: www.elites08.uni.hu

az első beszámólót Karády Viktor adta közre az *Educatio* egy korábbi számában (Karády, 2012). Ennek ellenére tettem egy kísérletet arra, hogy az érettségi helyét is bevonjam az elemzésbe. Megalkottam egy középiskolai változót, ami azt mutatta meg, hogy az egyes középiskolákból az átlagosnál több vagy kevesebb tanár került ki egy adott történelmi korszakban. Ezzel a tudásátadás, szakmai szocializáció hatását szerettem volna mérni, de a változó erre a célra nem tűnt alkalmasnak.

Így maradt a két alapváltozónk, az egyik az *apa/gondviselő iskolázottsága*, amit az apa (vagy a gondviselő) foglalkozási kategóriája szerint határoztunk meg szakértői becsléssel. Ezt használtam a *státuszmegőrzés vagy státuszemelés* mérésére. A másik változó pedig az *apa/gondviselő foglalkozási kategóriáját* tartalmazza, a *pedagógusszakmákra fókuszálva*. Ennél a független változónál a különböző pedagógusszakmák adják az értékeket, a referenciacsoport pedig a „nem pedagógus” apák gyermekeiből tevődik össze. Ez utóbbi változó a *szakmaörökítés* jelzéseként került be az elemzésbe.

3. *Tanulmányi vagy stratégiai tényezőnek* nevezhetjük azokat a független változókat, amelyek az egyén (vagy a család) döntéseit tükrözik. Ilyen döntési helyzetnek tekinthető az iskolaválasztás (feltéve, hogy az adott településen vannak alternatívák), a szak- vagy szakcsoportválasztás, a képesítő vizsga megválasztása (tanári és/vagy doktori képesítés). Felvetődött még egy lehetőség az adattár alapján, és ez a „visszatérés az alma materbe”, vagyis az a döntés, hogy a végzett tanár abban az iskolában helyezkedik el, amelyben érettségit szerzett. Egyelőre úgy tűnik, hogy ez utóbbi változó sem tekinthető valódi indikátornak, egyszerűen azért, mert olyannyira nem jellemző, hogy a modellalkotást blokkolja.

Végül ennél a tényezőcsoportnál két döntési helyzet került be a független változók közé: a szakválasztás és a doktori képesítés. A *szakválasztás* esetében csak azokat a szakokat vesszük figyelembe, amelyek minden középiskolában rendes (kötelező) tárgyként szerepeltek, ezek: a magyar, történelem, német, fizika, matematika, kémia, biológia. (A latin a reáliskolákban és a leánylíceumokban nem volt kötelező. A görög pedig már 1890 óta egyik iskolatípusban sem volt az.) A szakválasztás szerepének mérésére a hét alapvető tantárgyhoz külön-külön hoztam létre változókat, tehát minden egyes tárgynál az adott szaktárgy választása állt szemben a másik hattal. A kimeneti alternatívák, vagyis a *diploma típusa* esetében, a csak tanári diplomát szerettekhez képest vizsgáljuk a tanári és doktori képesítéssel is rendelkezők esélyeit.

A tanárrá válás indikátorai a regresszió elemzés alapján

A bináris logisztikus regresszió elemzés eredményeit az 5. táblázat foglalja össze. A magyarázó modellek közül csak az utolsó modell adatait láthatjuk minden megfigyelési évben. A változók és értékeik sorrendje megegyezik azzal, ahogy az egyes változókat a program beléptette a modellalkotás közben. Mint már korábban jeleztem, a tanárrá válás esélyét a frissen végzettek, vagyis az adott mintaév előtti évtizedben diplomázók körében vizsgáljuk, így az elemzéseknél a diakronitás elve érvényesül. A magyarázó modellek adataiból csak az esélyhányadosokat $\text{Exp}(B)$ tüntettem fel, a szignifikancia értékeket a szokásos módon jelölve (lásd a magyarázatot a táblázat alatt). A táblázat alsó soraiban közöltem még néhány tájékoztató adatot az esetszámról és a magyarázó modell érvényességéről.

A regresszió elemzés adatainak értelmezését két lépésben ismertetem: először az általános összefüggéseket emelném ki, majd a magyarázó modellekben megjelenő indikátorokkal kapcsolatban szeretnék néhány további adatot bemutatni, hogy ezzel is alátámasz-
szám az értelmezésem megalapozottságát.

Általános összefüggések

1. A tanárrá válás esélyeinek mérésére szolgáló független változók közül – ahogy ez várható volt – a *strukturális tényezők szerepe a legfontosabb*. A „nemi hátrány/előny” és a „felekezeti hátrány/előny” fogalmak e korszak jelenségvilágának megragadására megfelelőek, elsősorban nem ideológiai alapon, hanem mert ezek az iskolapiac struktúrája által determinált jelenségek.

5. táblázat A tanárrá válás indikátorai a 20. század első felében

		1906	1916	1928	1936	1942
strukturális tényezők						
társadalmi nem	férfi (ref.)					
	nő	0,091**	0,268***	0,244***	0,380***	0,355***
vallás	róm. kat. (ref.)					
	református		0,940	1,176	1,293	1,415**
	evangélikus		0,833	2,229+	1,196	1,029
	izraelita		0,359***	4,958**	0,408**	0,533*
	egyéb		0,447**	0,000	0,581	1,400
szocializációs tényezők						
apa iskolázottsága (státuszemelés, státuszmegőrzés)	elemi iskola (ref.)					nincs adat
	polgári iskola					0,675
	középiszkola					0,565+
	főiskola/egyetem					0,497*
	orvos/jogász					0,342**
apa foglalkozása (szakmaörökítés)	nem pedagógus (ref.)					
	elemi iskolai tanító			1,734	0,748	
	polgári iskolai tanító			4,403**	1,674	
	tanítóképző intézeti tanár			0,000	1,222	
	felsőbb szakiskolai tanár			0,000	0,000	
	középiszkolai tanár			1,565	1,725*	
stratégiai tényezők						
képesítés	tanár doktori nélkül (ref.)					
	doktor is	0,402*	0,790*			
szakválasztás	rendes tárgyak (ref.)					
	magyar			2,193**	1,561**	1,939***
modell adatai						
bevolt (N)	bevolt (N)	464	1537	406	1662	1880
	kihagyott (N)	418	692	1150	903	1085
-2LL érték		364,1	1979,8	392,7	1511,5	1974,7
Cox & Snell R2		,033	,065	,143	,065	,094
Nagelkerke R2		,059	,087	,212	,104	,137

Szignifikancia jelzések: *** p<0.001; ** p<0.01; * p<0.05; + p<0.1

A „*nemi hátrányt*”, vagyis a nők rosszabb elhelyezkedési mutatóit attól kezdve regisztrálhatjuk, hogy megjelentek a női diplomások a középiskolák piacán, de – mint fentebb utaltunk rá – ez elsősorban a női „diplomás túltermelés” következménye volt. A nők egyébként „védett piaccal” rendelkeztek, hiszen a leányiskolákban elsősorban őket alkalmazták, és ez a piaci szegmens intenzívebben bővült az 1910-es évektől, mint a férfiaké. A „*nemi hátrány*” tehát egyrészt statisztikai tény, ennek mértékét a nők alacsony esélyhányadosai pontosan kifejezik, másrészt az is tény, hogy mindez elsősorban annak köszönhető, hogy míg a nők részvétele a tanárképzésben 1895-től akadálymentes volt, a piaci viszonyok gender szempontból nem tekinthetőek kiegyenlítettnek.

A „*felekezeti hátrány*” fogalma ugyancsak magyarázatra szorul, még akkor is, ha az 5. táblázat alapján világos, hogy itt elsősorban az izraeliták rosszabb karrieresélyeiről van szó. A századfordulón még nem beszélhetünk „felekezeti hátrányról” a tanári pályán. A középiskolai piac a 19. század végén expandál, a végzettek 70%-a tanárként helyezkedik el, a többi végzett talál magának más területen állást, tehát nincs érdemi diplomás „felesleg”. Tíz év alatt a helyzet azonban radikálisan megváltozik: a diplomások száma megkétszereződik, a piaci növekedés megtorpan, a kínálat messze túlmutat a keresleten. Ez a diplomás túlkínálat a római katolikusokon kívül mindegyik vallási csoportot negatívan érinti (ezt láthatjuk az 1916-os adatokon), de a legérzékenyebben az izraelitákat, akik a tanárképzésben, ahogy általában az értelmiségi pályákon, erősen felülreprezentáltak. Zsidó érettségít adó intézmények azonban a dualizmus korában még nincsenek, elsődleges piac híján, tehát a zsidó vallású végzettek az alternatív utakat járhatják, elsősorban az állami és a városi iskolákban próbálnak meg elhelyezkedni. Ez a „felekezeti hátrány” az 1920-as években az izraelita gimnáziumok megnyitásával eltűnik, sőt, mint ez az 5. táblázatban látható, ebben az időszakban a zsidó végzetteknek a legjobb az esélye a tanári állások megszerzésére. A jelenség azonban átmeneti, az 1930-as évektől a „felekezeti hátrány” teljesen új értelmezést nyer, és egyre inkább csak az izraelitákra érvényes vallási (sőt faji) alapú diszkriminációhoz kötődik. A zsidó vallású diplomásokra korlátozó hátrányos megkülönböztetést a legtisztábban az 1940-es évek statisztikai jelzik.

Még egy szignifikáns felekezeti összefüggést látunk az 1940-es években, bár ellenkező előjellel. Miután Erdélyt visszacsatolták Magyarországhoz, a református diplomások esélyei a tanári állások betöltésére jelentősen javultak – nem különben a görögkeleti, a görög katolikus és az unitárus diplomások esélyei, akiket az „egyéb” kategóriában kell keresnünk. A „felekezeti hátrány” mellett tehát a „felekezeti előny” fogalmát is használhatjuk erre a korszakra, hiszen a területi visszacsatolásokkal átstrukturálódó iskolapiacnak, mint minden hasonló mértékű piaci átalakulásnak, haszonélvezői és nyilván kárvallottjai is voltak.

2. A szocializációs tényezőknél talán meglepő, mennyire kevésbé játszik szerepet a gyermekek karrierjében az apa iskolázottságával kifejezett társadalmi státusz. Itt ugyanis nem ez az alapvető összefüggés. Az *apa/gondviselő iskolázottsága* mint független változó azért marad kívül a magyarázó modellen, mert a társadalmi nemmel, ami a legerősebb indikátorunk, szoros kapcsolatban áll. A nők – amennyiben egyetemi diplomával tanári állásokhoz jutnak – a családjuk státuszának megőrzését, míg a férfiak a családjuk státuszának emelését segítik elő. A szülők felől nézve: a diplomás szülők gyermekei akkor válnak középiskolai tanárrá, ha lánynak születnek, a fiúk egyéb, magasabb presztízsű karrierpályák felé is orientálódhatnak. Tehát már a két világháború között – és még a legrangosabb pedagógus szakmákban is – számolnunk kell az önszelekcióval, mint alap-

vető rekrutációs jellemzővel. A státuszemelés vagy státuszmegőrzés kérdése pedig nem vizsgálható a nemek között fennálló és a karrieresélyeket általában érintő egyenlőtlenségek figyelembevétele nélkül.

Az apa iskolázottsága az 1940-es években válik független tényezővé, mégpedig a történelmi körülményekből fakadóan az önszelekció erősödése révén, ami abban nyilvánul meg, hogy minél iskolázottabb az apa, annál biztosabb, hogy gyermeke az egyetem elvégzése után nem középiskolai tanárként helyezkedik el. Ennek magyarázata talán az lehet, hogy miközben a területi visszacsatolásokkal kibővült iskolapiac az elhelyezkedés esélyei javulnak, a munkakörülmények messze nem olyan vonzóak, hogy azokra feltétlenül a jobb társadalmi rétegekből érkezett diplomások pályáznának. A második világháború alatt a frissen végzetteknek az alacsony státuszú családok gyermekei közül kerültek ki nagyobb eséllyel középiskolai tanárok, ami a szakma társadalmi presztízsét mindenképpen gyengítette.

Az 5. táblázat számaiból az is kitűnik, hogy *a Horthy-korszakban a szakmaörökítéssel is számolnunk kell*, bár a felvett kategóriák nem mindig világítják meg az összefüggéseket. Egy pedagógus apa a háttérben javítja annak esélyét, hogy a gyermekéből középiskolai tanár lesz. Az 1920-as években ez különösen a polgári iskolai tanítók gyermekeire érvényes; a '30-as években pedig a középiskolai tanárok gyermekeinek esélyei javulnak szignifikánsan. Ez utóbbi nem csak a szakmaörökítéssel állhat összefüggésben, az is elképzelhető, hogy a válság következtében a kapcsolati tőke felértékelődik. A középiskolai szférában dolgozó apák gyermekei helyzeti előnyhöz juthattak, mint ahogy általában a diplomás szülők gyermekei is jobb eséllyel pályáztak ebben az időszakban állásokért (vö. az 1. ábra adataival). De ez egyelőre nem több hipotetikus következtetésnél. Hasonlóan csak egy lehetséges értelmezés, hogy azért a '20-as években és éppen a polgári iskolai tanítók gyermekei közül választják többen a középiskolai tanári pályát, mert ebben az időszakban emelik főiskolai szintűvé a polgári iskolai tanárképzést, ami az investíciók szempontjából nem sokban tér el az egyetemi tanulmányoktól, a megszerezhető jogosítványok azonban rangban és lehetőségekben messze alatta maradnak az egyetemi diplomának. A polgári iskolai tanítók gyermekeinél tehát lehetett egy erős motívum az apa foglalkozása, ami a '20-as években kiegészülhetett a státuszemelés optimalizálásának igényével is. Sajnos ezeket az értelmezéseket – mivel az érintetteket már nem kérdezhetjük meg a döntéseik motívumairól – nyitva kell hagynunk. A magyarázó modellt számunkra csak annyit egyértelműsít, hogy az apa és a gyermek szakmaválasztása között a pedagógusoknál általában pozitív kapcsolat van.

3. Könnyebb helyzetben vagyunk a statisztikai modell interpretációjánál, ha a tanulmányi vagy a stratégiai tényezők szerepét vizsgáljuk. A *doktori végzettség* megszerzése a század elején csökkentette annak valószínűségét, hogy valaki tanárrá válik. Erre kézenfekvő lenne az a magyarázat, hogy a tanári és doktori képesítés (t. k. az 1883-as képesítési törvény hatására) két különböző karrierpálya felé orientált. A dolog nem magától értetődő, de talán a századfordulón még igaz lehet. Már többször említettük, hogy a századforduló konjunkturális időszak volt, aki tanárnak készült, elsősorban tanári képesítést szerzett, és jó eséllyel talált is magának tanári állást. Aki tudományos karrierre vágyott (vagy az államigazgatás, a kultúra területén akart elhelyezkedni), az feltehetően a doktori képesítés mellett döntött. Ennek a különbségtételnek azonban idővel csökken a relevanciája, mivel a doktorihoz sokkal nehezebb karrierpálya-modelleket rendelni. A tudományos karrier szempontjából a doktori minősítés természetesen fontos, de a diplomázottak

„tömegéhez” viszonyítva akadémiai állások csak elenyésző számban vannak, így az egyes szaktudományok jelesebb képviselői közül mind többen bukkannak fel a középiskolai tanárok körében. (A doktorok „felhalmozódását” a középiskolákban egy grafikon segítségével is nyomon követhetjük majd a 2. ábrán.) A jelenség mindenképpen rámutat arra, mennyire nehéz a különböző szakmai ambíciókat vagy karrierpályákat szétválasztani egymástól. A tanári és tudósi karrierek 1945 előtt párhuzamos életutak voltak, és itt nem az egyetemi katedrák „tudós tanár” típusára gondolunk, hanem azokra a középiskolai tanárookra, akik a mindennapi gyakorlati feladataik elvégzése mellett fejtettek ki jelentősebb tudományos (vagy ismeretterjesztő) tevékenységet.

A doktori cím tehát nincs közvetlen befolyással a tanári pálya választására, mégis jellemzővé válik, hogy a középiskolai tanárok között sok a tudományosan jegyzett szakember, a „kutató tanár”. A *szakválasztás* ezzel szemben kimondottan javította a tanári elhelyezkedés esélyeit. Ez különösen a nyelvszakokra volt érvényes, melyek közül a regresszió elemzés a magyar szakos diploma szerepét emelte ki – nem véletlenül a Horthy-korszakban. A német szakosság is előnyt jelenthetett, de nem általában, hanem egyes – eleve hátrányos helyzetben lévő – csoportok számára. A két világháború között a nők, az izraeliták vagy a német névjellegű keresztények javíthatták karrieresélyeiket egy német szakos diplomával. (A németszak-választás társadalmi meghatározottságáról részletes történet-szociológiai leírás itt olvasható: *Biró, 2014b*. Ezen kívül a történelem szakosokról készült külön elemzés: *Nagy, 2009*).

Az értelmezés alátámasztására szolgáló további adatok

Három jelenséget szeretnék néhány statisztikai adattal még megvilágítani:

- az izraeliták helyzetének átmeneti javulását az első világháború után és piacának be-
szűkülését a második világháborúig (e témához lásd még: *Karády, 1997; Biró, 2012*),
- az apa iskolázottságának kapcsolatát a tanári karrierhez és
- a doktorival rendelkező középiskolai tanárok „felhalmozódásának” folyamatát.

A „felekezeti hátrányként” jellemzett zsidó alulreprezentációt a tanári pályán úgy a dualista, mint a Horthy-érában megközelítőleg hasonló értékekkel (0,4-0,5 körüli esélyhányadosok) regisztráltuk. A jelenség hátterében ugyanakkor más és más okokat kell keresnünk 1920 előtt és 1920 után. Ha összehasonlítjuk egymással a négy nagy felekezethez tartozó diplomások megoszlását a fenntartók szerinti iskolatípusok között, akkor azt látjuk, hogy míg a dualizmus korában a felekezeti iskolák a tanárok 60-70%-át alkalmazták (a királyi katolikus iskolák ebből a szempontból a felekezeti intézmények közé sorolhatók), az izraelitáknak – saját nyolcosztályos középiskola nélkül – teljesen más stratégiát kellett követniük: a korszakra átlagolva 54%-ban az állami iskolákban, 15%-ban a városi (főleg fővárosi) intézményekben és nem jelentéktelen arányban, 24%-ban a többi felekezet iskoláiban találjuk őket. (6. táblázat)

6. táblázat Tanárok megoszlása a különböző fenntartói típusba tartozó középiskolákban a négy nagy felekezet összehasonlításával (1890–1918)

	római katolikusok (N=1194)	reformátusok (N=473)	evangélikusok (N=262)	izraeliták (N=105)
unitárius	0,3	1,5	0	1,9
evangélikus	1,1	3,4	64,5	1
református	2,6	64,1	5,7	5,7
görögkeleti	0	0	0	0
egyesült protestáns	0,1	0,2	0,4	1
izraelita	0,2	0	0	3,8
görög katolikus	0	0,2	0	0
erdélyi katolikus	4	0,6	0,4	1
római katolikus	45,4	2,1	1,9	9,5
királyi katolikus	11,1	2,1	2,7	3,8
magán/egyesületi	2,2	1,7	1,6	2,9
városi	7,5	3,4	2,7	15,2
állami	25,5	20,7	20,2	54,3

7. táblázat Tanárok megoszlása a különböző fenntartói típusba tartozó középiskolákban a négy nagy felekezet összehasonlításával (1920–1945)

	római katolikusok (N=2540)	reformátusok (N=844)	evangélikusok (N=427)	izraeliták (N=229)
unitárius	0	0,1	0	0
evangélikus	0,2	2	37,9	0,4
református	0,9	53,1	9,4	0,4
görögkeleti	0	0,2	0,2	0
egyesült protestáns	0	0,8	0,5	0,4
izraelita	0	0,1	0	38,9
görög katolikus	0	0	0	0
erdélyi katolikus	0,9	0,1	0	0
római katolikus	34,4	1,8	1,9	1,3
királyi katolikus	7	1,1	1,2	0,9
magán/egyesületi	3,5	2,2	3,5	9,6
városi	8,6	5,3	6,8	14,8
állami	44,4	33,1	38,6	33,2

A két világháború között létrejön az izraelita iskolák piaca, minek hatására hasonló mértékben (40-50%-ban) helyezkednek el a zsidó vallású végzettek a saját intézményeikben, mint a katolikusok vagy az evangélikusok. (Csak a reformátusoknak erősebb a kötődésük ennél a saját intézményhálózatukhoz). (7. táblázat) Ezekben az értékekben még nem mutatkozik meg az izraeliták felekezeti hátránya, sőt, azt mondhatjuk, hogy a zsidó gimnáziumok létrehozásával egzisztenciális biztonságot teremtettek maguknak, amire szükségük is volt, mert – ahogy az időtengely mentén jól követhető (8. táblázat) – az izraelita diplomások iskolai piaca, ami a dualizmus idején fenntartói szempontból az egyik legszínesebb piac volt, a két világháború között beszűkült.

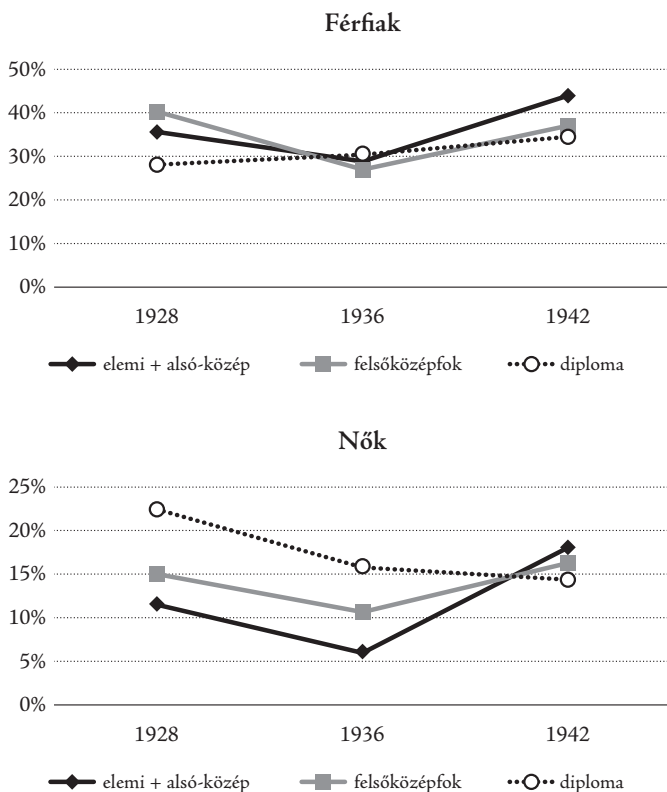
8. táblázat Izraelita férfi tanárok megoszlása a középiskolákban fenntartók szerint

	1894	1906	1916	1922	1928	1936	1942
magán/egyesületi	0,0	3,5	1,8	1,9	0,0	2,5	14,6
más egyházi	18,8	14,1	18,2	5,7	1,1	1,3	2,4
izraelita	0,0	1,2	2,7	22,9	42,7	48,8	58,5
városi	6,3	4,7	8,2	10,5	9,0	11,3	4,9
állami	75,0	76,5	69,1	59,0	47,2	36,3	19,5

A zsidó vallású tanárok piaci mozgásának korlátozottsága három szegmensben is tetten érhető: az állami, a városi, valamint a más felekezetek által fenntartott intézményekben. Önmagában az, hogy az izraeliták megoszlása a közületi és felekezeti szektorban fordított arányokat mutat 1920 előtt és után, még nem jelent semmilyen negatív változást, hiszen itt a saját felekezeti piac kialakításának következményeiről van szó. Az állami iskolákra eső tanárok aránya a Horthy-korszakban átlagosan 40%-os volt, de olyan mértékű visszaesést a tanári alkalmazásokban, mint az izraelitáknál, semelyik felekezeti csoportnál sem tapasztalhatunk. Igaz, hogy a területi visszacsatolásokkal Kárpátalján és Erdélyben újabb felekezeti iskolák kapcsolódtak be a rendszerbe, de ez nemcsak zsidó, hanem legalább annyi evangélikus vagy katolikus iskolát is érintett, mégis: az evangélikusok és a katolikusok több frissen végzett tanárt helyezhettek el az állami szektorban, mint az izraeliták. Ennél is feltűnőbb, hogy az izraeliták számára mindig fontos városi iskolák jelentősége is visszaesik a '30-as évek közepétől, szemben az ugyancsak többnyire városokban működő, de magánszemélyek, egyesületek vagy alapítványok által fenntartott intézményekkel, melyek persze nem kis részben zsidó tandíjából működtek. A harmadik jelenség, amire még felfigyelhetünk, az egyéb felekezetek „bezárulása” a zsidó végzetek előtt. Természetesen a zsidó gimnáziumok megnyitása után erre nem volt akkora igény, de – tekintettel az izraeliták jóval alacsonyabb elhelyezkedési rátájára – egyes településeken a katolikus vagy a protestáns iskolák felőli befogadás (is) megoldást jelenthetett (volna). A piaci beszűkülést jellemzi, hogy a '30-as évek végétől az izraelita diplomások 80%-át vagy a zsidó gimnáziumok vagy a – nem kis részben zsidók által fenntartott – magán vagy alapítványi iskolák tantestületében találjuk.

A másik jelenség, amire a regresszió elemzés felhívta a figyelmünket, a tanárok társadalmi státuszában bekövetkezett változás, ami a területi visszacsatolások idején szignifikáns összefüggést hozott létre, mégpedig negatív előjellel: az iskolázottabb apák gyermekei egyre kisebb valószínűséggel helyezkedtek el középiskolai tanárként. Ezt nemibontásban is megvizsgáltuk az időtengely mentén. (1. ábra)

1. ábra Alkalmazott tanárok aránya a frissen végzettek között az apák/gondviselők iskolázottsága szerint 1928-ban, 1936-ban és 1942-ben

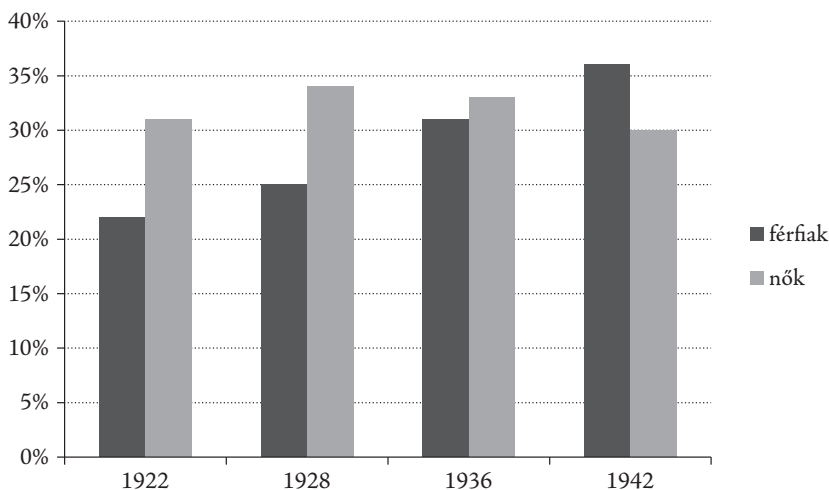

Az 1. ábra grafikonjain is jól kivehető a korszakra jellemző gender-különbség: A női tanárjelöltek átlagosan mindvégig jobb szociokulturális környezetből érkeztek, mint a férfiak, és ehhez képest is elsősorban azok a nők helyezkedtek el középiskolai tanárként, akik értelmiségi szülők gyermekei voltak. Vagyis: a középiskolákban működő női tanárok – még a diplomások összetételéhez képest is – kiemelkedően jó adottságokkal rendelkeztek (ami egyébként a tanulmányi kiválósági mutatóikból is kitűnik, l. a 2. ábrán).

A férfiaknál az iskolázott apák gyermekeinek megjelenése a tantestületekben kevésbé valószínű. Ez csak a '30-as években fordul meg, mégpedig a gazdasági válság hatására, de csak átmeneti jelleggel. A diplomás szülők gyermekei közül ekkor sem kerül ki sokkal több frissen végzett tanár, mint a '20-as években, de az elhelyezkedésnél az értelmiségi családok gyermekei már egyértelműen előnyösebb helyzetben vannak, ami abban mutatkozik meg, hogy a visszaeső alkalmazások ellenére is szinten tudják tartani (sőt, még kicsit javítják is) az alkalmazási rátáikat. Amit a területi visszacsatolások idején átstrukturálódó iskolapiacon tapasztalunk, a férfiaknál nem jelent „újdonságot”, ők már eleve önszelektíven jelennek meg a tanári pályán. Talán egy fontos eltérés van a korábbi korszakokhoz képest: míg korábban a művelt középosztály gyermekei voltak relatíve előnyben, a '30-as évek végétől a kisegyszisztenciák gyermekei jutnak szignifikánsan több álláshoz. Ezt az összefüggést ismerhettük fel a logisztikus regresszió elemzés modelljében is.

A női diplomások karrierlehetőségeiben beállt változás 1942-re még szembetűnőbb, hiszen náluk a kibocsátó közeg társadalmi rangja radikálisan csökkent, olyannyira, hogy a legalacsonyabb iskolázottsági kategóriába sorolt apák gyermekeinek alkalmazási aránya minden más kategóriát megelőzött. A második világháború alatt belépő tanárok tehát általában alacsonyabb státuszú családok tagjai, ami a szakma társadalmi megítélésére negatívan hatott, de – szakmai szempontból – nem feltétlenül jelentett „minőségi romlást”. Ennek mérésére csak bizonyos megkötésekkel alkalmas a doktorok jelenléte a tantestületekben. (2. ábra)

2. ábra Doktorok aránya az alkalmazott tanárok között nemek szerint

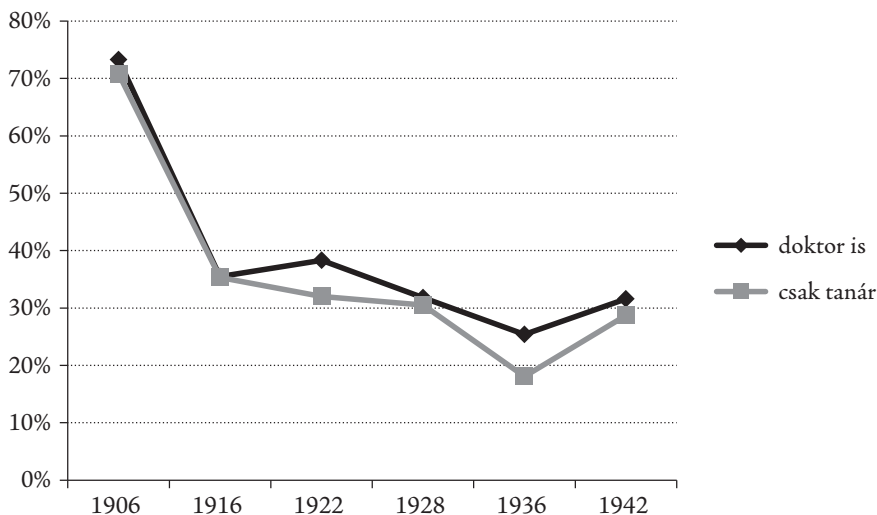
Az 2. ábra diagramja szemlélteti a doktori képesítéssel rendelkező középiskolai tanárok „felhalmozódását” a két világháború között. A nemi bontás itt azért fontos, mert a vizsgált „jelenség” csak a férfiakra érvényes. Most nem a friss diplomásokat látjuk, hanem az összes alkalmazott tanárt a Horthy-korszak négy megfigyelési évében.

Amint már említettük, a női tanerő még a férfiak átlagához képest is jól felkészült, magasan képzett, ami a doktorival rendelkezők 30% körüli arányában is kifejeződik. Ez részben a tanárnők kedvező családi hátterének tudható be, de különösen annak, hogy a nők számára akadémiai állások még kevésbé akadtak, mint a férfiak részére. A „női túlképzettség” fogalma tehát megint óvatosan kezelendő (akárcsak a „női hátrány” fogalma). A férfiak azért jönnek alacsonyabb társadalmi státuszból, mert más karrierlehetőség is nyitva áll előttük a középiskolai tanári karrieren kívül, s hasonlóan, azért helyezkednek el kevesebben középiskolákban doktori képesítéssel, mert aki tudományos karrierre vágyik, férfiként nagyobb eséllyel tudja ezt valamely akadémiai intézményben megvalósítani. Tehát, egy korrekt genderszemponturnál összehasonlításhoz a munkaerőpiac egészét kellene figyelembe vennünk, amire itt most nem volt lehetőségünk, csak utalásokat tehetünk ezekre az összefüggésekre.

A nők esetében nincs szó a doktori végzettségük felhalmozódásáról, nagyjából az alkalmazott tanárnők egyharmada birtokolja a doktori címet, ami a férfiaknál is bekövetkezik, de csak idővel. Ahogy ezt az. 5. ábra diagramja mutatja: húsz év alatt fokozatosan

emelkedik 22%-ról 36%-ra a doktori címmel rendelkező férfi tanárok aránya. Ez egy viszonylag erőteljes növekedés, ami azért állt elő, hogy bizonyos időszakokban – elsősorban a válságos években – a tudományos ambíciójú tanárjelöltek nagyobb valószínűséggel áramoltak be a középiskolákba, ahogy ezt a 3. ábra grafikonjáról leolvashatjuk.

3. ábra Alkalmazott tanárok aránya a friss diplomások között végzettség szerint (a kolozsvári diplomások nélkül)

Összegzés

A tanárrá válás esélyeit az általunk vizsgált strukturális, szocializációs és tanulmányi/stratégiai tényezők mindegyike befolyásolta, még ha korszakonként eltérő mértékben is. A strukturális tényezők közül a nemi szeparáltság a legerősebb indikátor, ami statisztikailag mindvégig a nők „hátrányával” járt. A fiúiskolákkal egyenrangú leányközépiskolák a nők számára „védett” piacot teremtettek, de ez a piac a női diplomás kibocsátáshoz képest meglehetősen szűknek bizonyult. (Arról nincs adatunk, hogy a nők kevésbé akarták volna a diplomáikat értékesíteni. Ez egy olyan általános vélekedés, aminek egyelőre történeti bizonyítéka nincsen.) A felekezeti egyenlőtlenség mindenekelőtt az izraelitákat érintette. A századforduló és a '20-as évek kivételével elhelyezkedési esélyük középiskolai tanárként feleakkora volt, mint a római katolikusoké. Átmeneti előnyüket a felekezeti piac megnyitásának köszönheték. A területi visszacsatolások már nem hoztak számukra pozitív változást. Bár számos izraelita iskolával bővült a felekezeti piac, ez csak az alkalmazások „szinten tartását” tette lehetővé, az állami és városi intézmények vagy a többi felekezet részéről a zsidó vallásúak befogadása mind kevésbé valószínű. A zsidó vallású tanárok a saját felekezeti iskoláik mellett a '30-as évektől elsősorban a magániskolákban találtak felvevő piacra. A visszacsatolt területek igazi „haszonélvezői” a reformátusok voltak, s általában az alacsonyabb státuszú szülők gyermekei. Az apa iskolázottsága egyébként – a nemi hovatartozás kontroll alatt tartása mellett – nem jelentkezett önálló indikátorként. A férfiak közül általában az alacsonyabb státuszú, a nők körében a magasabb státuszú családokból

kerültek ki középiskolai tanárok, ezért a '30-as évek második felétől a nőknél szembetűnőbb a visszaesés. (A férfiaknál az önszelekció korábbra datálható.) A szakmaörökítésnek egyértelműen volt szerepe a tanári karrierben, különösen a '20-as években a polgári iskolai tanárok gyermekeire hatott erősen az apa hivatása. A tanulmányi stratégiák közül a szakválasztással lehetett az alkalmazás valószínűségét érdemben javítani. Ez főként a nyelv- szakoknál mutatható ki. A két világháború között a magyar szakosság jelentett előnyt. A doktori végzettség ugyan közvetlenül nem hatott a karrieresélyekre, de – akadémiai állások híján – a kutató tanárok jelenléte a gimnáziumokban mind elfogadottabbá vált, hozzájárulva a tanári szakma presztízsének emeléséhez. A jelenség azonban átmeneti. A '30-as évek végétől gyengül a középiskolai tanári pálya vonzereje, 1945/48 után pedig a tanári és kutatói karrierpályák teljesen új mintázatokat vesznek fel.

IRODALOM

- BIRÓ Zs. H. – Nagy P. T. (2012): Bölcsészek és tanárok a 19–20. században. WJLF, Budapest (Szociológiai dolgozatok 3.).
- BIRÓ Zs. H. (2012): Zsidók a magyar bölcsészkarokon, a tanárképzésben és a tanári pályán (1890–1940). In: Biró Zs. H. & Nagy P. T. (szerk.): *Zsidóság – tradicionalitás és modernitás. Jubileumi kötet a 75 éves Karády Viktor tiszteletére*. Budapest, WJLF. pp. 175-194.
- BIRÓ Zs. H. (2014a): Középiskolai tanári karrier a 20. század első felében. In: Nagy P. T. & Veroszta Zs. (szerk.): *A felsőoktatás kutatása. Tisztelgő kötet Hrubos Ildikó születésnapjára*. Gondolat, Budapest. pp. 21-39. (Társadalom és oktatás 38.)
- BIRÓ Zs. H. (2014b): *Bölcsészdiploma és társadalom. Német szakos középiskolai tanárok Magyarországon (1895–1945): a tanulmányi és szakmai karrier társadalmi meghatározottsága*. Gondolat, Budapest. (Társadalom és oktatás 39.)
- FERGE Zs. et al. (1972): *A pedagógusok helyzete és munkája. Az MTA Szociológiai Kutató Intézet és a Fővárosi Pedagógiai Intézet vizsgálata*. MTA SZKI, Budapest.
- KARÁDY V. (1995): A középiskolai elitképzés első funkcióváltása Magyarországon 1867–1900. *Educatio*, 1995/tél. pp. 639-667.
- KARÁDY V. (1997): *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon (1867–1945)*. Replika Kör, Budapest.
- KARÁDY V. (2000): Vallási szegregáció és iskolapiac: más vallású diákok a felekezeti gimnáziumokban (1867–1944). In: *Zsidóság és társadalmi egyenlőtlenségek, 1876–1945: történeti-szociológiai tanulmányok*. Replika Kör, Budapest. pp. 169-192.
- KARÁDY V. (2012): Tantárgy-sajátos alkulturális egyenlőtlenségek a dualista kor középiskolásainak tanulmányi teljesítményeiben. *Educatio*, 2012/tél. pp. 513-534.
- NAGY M. (Szerk.) (1997): *Tanári pálya és életkörülmények 1996/97*. Okker Kiadó, Budapest.
- NAGY P. T. (2004): Az alternativitás formái a magyar oktatástörténetben. *Educatio*, 2004/tavasz. pp. 75-97.
- NAGY P. T. (2006): A kolozsvári bölcsészkar és természettudományi kar hallgatóságának felekezeti rekrutációja (1872-1918). *Magyar Pedagógia* No. 2006/6. pp. 15-28.
- NAGY P. T. (2009): Történezdipломások a két világháború között. *Magyar Tudomány* No. 170/2. pp. 143-152.
- VARGA J. (2007): Kiből lesz ma tanár? A tanári pálya választásának empirikus elemzése. *Közgazdasági Szemle* No. 2007/7–8. pp. 609-627.
- VARGA J. (2009): A tanárok elosztása a különböző szociokulturális háttérű tanulókat tanító iskolák között. In: Fazekas Károly (Szerk.): *Oktatás és foglalkoztatás*. Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest. (KTI Könyvek 12.)